

Czartoryski, Paweł

Recepcja filozofii praktycznej Arystotelesa w Europie w wiekach XIII-XV

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 11/1-2, 3-12

1966

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Czartoryski

RECEPCJA FILOZOFII PRAKTYCZNEJ ARYSTOTELESA W EUROPIE W WIEKACH XIII—XV*

1. STAN BADAŃ

Tak zwana filozofia praktyczna Arystotelesa obejmuje w *Corpus Aristotelicum* dziesięć pism z zakresu etyki, polityki, ekonomiki, retoryki i poetyki. W artykule niniejszym ograniczymy się jednak tylko do uwag o komentarzach do trzech podstawowych jego dzieł z tego zakresu, a mianowicie do *Etyki nikomachejskiej*, *Polityki* i *Ekonomiki*, które w średniowieczu stanowiły podstawę uniwersyteckiego nauczania i do których w związku z tym zachowała się największa liczba komentarzy. Pozostałe dzieła Arystotelesa, zaliczane do jego pism praktycznych (*Etyka eudemejska*, *Wielka etyka*, *O cnotach i wadach*) były tylko sporadycznie komentowane — z wyjątkiem *Retoryki* i *Poetyki*, które jednak nie dotyczą zagadnień moralno-społecznych — i dlatego możemy je pominąć. Należy natomiast wyjaśnić, że *Ekonomika*, choć w części nieautentyczna, przypisywana była Arystotelesowi już w starożytnej Grecji, a w średniowieczu stanowiła istotną część filozofii praktycznej — i dlatego wymaga uwzględnienia¹.

O ile dzieje samych tekstów dzieł Arystotelesa w wiekach średnich są już dzisiaj dobrze znane dzięki monumentalnemu wydawnictwu *Aristoteles Latinus*, zainicjowanemu w latach międzywojennych w Międzynarodowej Unii Akademickiej przez Polską Akademię Umiejętności, a kontynuowanemu obecnie pod kierunkiem prof. L. Minio-Palueli, o tyle problematyka komentarzy do tych dzieł pozostawia jeszcze wiele do zyczenia². W zakresie komentarzy do filozofii praktycznej zestawienia

* Referat pod tym tytułem został wygłoszony 21 IV 1964 w Krakowie na posiedzeniu Zespołu Metodologii Działu Historii Nauk Społecznych Zakładu Historii Nauki i Techniki PAN. Miłym obowiązkiem autora jest podziękowanie tym wszystkim, którzy wzięli udział w dyskusji nad referatem, a w szczególności prof. drowi Pawłowi Rybickiemu i prof. drowi Marianowi Plezi za cenne uwagi, bardzo pomocne w dalszej pracy nad podjętym zagadnieniem. Od czasu wygłoszenia referatu badania posunęły się znacznie naprzód, zwłaszcza w czasie pobytu autora w Paryżu zimą 1964/1965 r. Uzyskane ostatnio wyniki nie przeczą zasadniczym tezom niniejszego artykułu, tym niemniej szczegółowe ich omówienie wymagałoby obszerniejszej pracy. Dlatego autor zdecydował się na ogłoszenie na razie wyników referowanych na posiedzeniu.

¹ Por.: A. Birkenmajer, *Classement des ouvrages attribués à Aristote par le Moyen Age latin*. Cracovie 1932; oraz: D. Gromska, *Wstęp*. W tomie przekładu polskiego: Arystoteles, *Etyka nikomachejska*. Warszawa 1956, ss. XVI—XVII.

² Ostatnio Międzynarodowa Unia Filozoficzna wystąpiła z inicjatywą wstępnej rejestracji rękopisów średniowiecznych zawierających komentarze do dzieł Arystotelesa. Kierownictwo tych prac objął prof. dr Jan Legowicz.

T. Buhłego z końca XVIII w. są nieraz mylne i wątpliwe, a prace J. Barthélemy-St.-Hilaire'a — przestarzałe³. Z nowszych pozycji obejmujących całość zagadnienia dysponujemy bodajże jedynie pracą M. Grabmanna na temat średniowiecznych komentarzy do *Polityki* oraz krótkim i niezupełnym zestawieniem komentarzy do *Etyki nikomachejskiej* we wstępie D. Gromskiej do polskiego wydania tego dzieła⁴. Toteż wyłania się pilna potrzeba pogłębionych badań w tej obszernej dziedzinie w oparciu, niemal wyłącznie, o materiały rękopiśmienne.

Ponieważ badania takie podjąłem w związku z koniecznością uzyskania pełniejszego tła europejskiego w poszukiwaniach prowadzonych nad recepcją filozofii praktycznej w Krakowie, a wyniki tych badań skonkretyzowały zamiar opracowania w ciągu najbliższych lat pełnego *repertorium* komentarzy z XIII—XV w. do filozofii praktycznej Arystotelesa, przeto pragnąłbym przedstawić w zwięzłym zarysie uzyskane dotychczas rezultaty⁵.

2. WIEK XIII

W pierwszej połowie XIII w., w związku z pracą nad przekładami dzieł Arystotelesa na łacinę, pojawiają się również i pierwsze tłumaczenia komentarzy greckich i arabskich. Robert Grosseteste mianowicie tłumaczy zespół komentarzy greckich do *Etyki* (Michała z Efezu, Eustratiusa i Aspasiusa), opracowując również streszczenie *Etyki nikomachejskiej* w postaci *Summa abbreviata*, Herman Alemannus zaś przekłada w Toledo w 1240 r. tzw. *Commentum medium* Averroesa, a w 1243 lub 1244 r. tzw. *Summa Alexandrinorum* — czyli streszczenie *Etyki nikomachejskiej* dokonane przez uczonych aleksandryjskich — z arabskiego na łacinę. Jednakże już w tym okresie, czy nawet nieco wcześniej, bo poczynając od pierwszej ćwierci XIII w., pojawiają się łacińskie komentarze anonimowe do najdawniej przełożonych fragmentów *Etyki* (*Ethica vetus* i *Ethica nova*) — odkryte w latach trzydziestych przez A. Birkenmajera, Grabmanna i G. Meerssemana — a przy najdawniejszym przekładzie pierwszych dwóch ksiąg *Polityki* (tzw. *Translatio antiqua*) występują *scholia* łacińskie⁶.

³ Zob.: *Aristotelis opera omnia*. Pod red. T. Buhłego. Biponti et Argentorati 1791—1800. W obszernym wstępie do tej edycji Buhle informuje o średniowiecznych komentarzach łacińskich, lecz wiadomości są w znacznej mierze mylne (czterpał z nich W. Waśnik w swoim zestawieniu komentarzy do filozofii praktycznej Arystotelesa, zawartym w pracy: *Sebastian Petrycy z Pilzna i epoka*. Warszawa 1923—1935); zob. też: J. Barthélemy-St.-Hilaire. *Politique d'Aristote*. Paris 1897.

⁴ Zob.: M. Grabmann, *Die mittelalterlichen Kommentare zur Politik des Aristoteles*. München 1941; oraz: D. Gromska, *op. cit.* Tam, gdzie nie podano inaczej, informacje zawarte w niniejszym artykule zaczerpnięte są z tych dwóch prac.

⁵ Zob.: P. Czartoryski, *Z problematyki badań nad dziejami nauki polskiej w XV wieku*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 1/1960, ss. 17—47; zob. też sprawozdania z postępów prac w „Kwartalniku”: nr 3—4/1960, ss. 547—551; nr 4/1965, s. 668; ponadto zob.: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja „Polityki” Arystotelesa na Uniwersytecie Krakowskim*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963; oraz rec. o tej książce: A. Gieysztor, P. Czartoryski [...]. „Kwartalnik”, nr 3—4/1964, ss. 389—392.

⁶ Te ostatnią informację zawdzięczam prof. dr.owi M. Plezi w oparciu o artykuł Aloisa Dreizehntera o rękopiśmiennej tradycji *Polityki* Arystotelesa; przy pisaniu artykułu ten nie był mi dostępny.

Styl średniowiecznej działalności komentatorskiej nadają dopiero w drugiej połowie XIII w. dzieła Alberta Wielkiego i Tomasza z Akwinu; obaj oni komentowali zarówno *Etykę* jak i *Politykę* Arystotelesa. Są to jeszcze objaśnienia tekstu w formie komentarza bieżącego. Szczególną uwagę zwrócić należy zwłaszcza na komentarz Alberta Wielkiego do *Polityki*, w którym autor kładzie główny nacisk na objaśnienie historycznych i geograficznych realiów tekstu; komentarz stanowi pod tym względem nieocenione, a nie wykorzystane dotychczas źródło znajomości ówczesnej erudycji.

Znamy tylko pięć rękopisów wspomnianego dzieła, z których jeden (z XIV w.) znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej. Również w Bibliotece Jagiellońskiej znajduje się jeden z pięciu znanych rękopisów nie wydanej wersji komentarza do *Etyki*, który tworzą notatki z wykładów Alberta Wielkiego, sporządzone w Kolonii w latach 1248—1252 przez ówczesnego jego ucznia, Tomasza z Akwinu. Notatki te — wykryte przez A. Pelzera w 1922 r. — stawiają pewną liczbę krótkich kwestii, a zatem stanowią jakby zaczątek bardziej samodzielnej formy komentowania tekstu.

Formą tą posługiwali się również dwaj najwybitniejsi uczniowie Tomasza: Piotr z Alwernii i Idzi Rzymianin; z dziełami ich wiąże się wiele ciekawych, a nie rozstrzygniętych dotychczas zagadnień. Pierwszy z autorów — obok kontynuacji przerwanej przez jego mistrza Tomasza komentarza do *Polityki* — pozostawił też oryginalny oddzielny komentarz do tego dzieła w postaci kwestii już rozbudowanych. Aczkolwiek P. Glorieux⁷ w swym *repertorium* mistrzów paryskich z XIII w. nie wspomina o komentarzu Piotra do *Etyki*, to jednak w jednym z rękopisów lipskich z początku XIV w. natrafiłem na przypisany mu tekst, który, być może, po bliższym zbadaniu wzbogaci katalog dzieł Piotra z Alwernii⁸.

Znacznie ciekawsze zagadnienia identyfikacyjne wiążą się z komentarzami Idziego Rzymianina: O. Lottin dopatruje się jego autorstwa w *Quaestiones super libros Ethicorum*, zachowanych w trzech kodeksach watykańskich, a istnienie jego komentarza do *Polityki* sygnalizują średniowieczne katalogi bibliotek w Erfurcie i w Dijon. Tekstu tego dotychczas nie znamy, ale dalsze dowody jego znajomości w średniowieczu występują w *Auctoritates Politicae* prowincjała dominikanów polskich z początku XV w., Słazaka Jana Frankensteina⁹, oraz w przebadanym ostatnio przez L. J. Bataillona rękopisie biblioteki w Tübingen¹⁰.

Nie znamy wreszcie poglądów na *Politykę* głównego przeciwnika Tomasza — awerroisty Sigera z Brabantu, który według świadectw współczesnych wykladał ten przedmiot w Paryżu. Zagadnienie jest warte dociekań, tekst bowiem komentarza rozwiązałby problem, w jakim stopniu Siger wpłynął na ujęcie państwa w *Defensor pacis* Marsyliusza z Padwy.

⁷ P. Glorieux, *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*. Paris 1933.

⁸ Lipsk, Biblioteka Uniwersytecka, rkps 1386.

⁹ Zob.: P. Czartoryski, *Quelques éléments nouveaux quant au commentaire de Giles de Rome sur la Politique*. „Mediaevalia Philosophica Polonorum”, 1964, t. 11.

¹⁰ Tübingen, Biblioteka Uniwersytecka, lat. fol. 652. Wiadomość tę zawdzięczam L. J. Bataillonowi, za co składam mu serdeczne podziękowanie.

3. WIEK XIV

O ile na temat przytoczonych powyżej autorów z XIII w. posiadamy obszerną literaturę, która wyświetla wiele ważnych problemów — choć dotychczas, z naszego punktu widzenia, nie daje pełnego wglądu w merytoryczną stronę poglądów tych autorów — o tyle, przechodząc do autorów wieku XIV, wkraczamy w „las“ tekstów niemal zupełnie przez badaczy nie ruszonych. A przecież wydaje się, że właśnie wiek XIV był złotym okresem zainteresowań arystotelesowską filozofią praktyczną oraz najgłębszego jej wpływu na europejską myśl społeczną i polityczną.

Pewien określony styl tym tekstom nadaje bodaj pierwszy z wielkich komentarzy XIV w.: komentarz do *Etyki* Henryka Niemca (z Alemanii), datowany — w jednym z najstarszych rękopisów tego przekazu zachowanym w Bamberdze — na rok 1310. Ma on postać obszernych kwestii do poszczególnych ksiąg dzieł Arystotelesa. Dalej wymienić należy dzieła głównych przedstawicieli *viae modernae*, a mianowicie: Jana Buridana (*Etyka, Polityka*), Alberta z Saksonii (*Etyka, Ekonomika*), Marsyliusza z Inghen (*Etyka, Polityka*), Henryka z Oyty (*Etyka, Polityka, Ekonomika*) i Mikołaja Oresme (*Etyka, Polityka, Ekonomika*).

Warto zatrzymać się chwilę nad dziełami Jana Buridana. Dzięki badaniom Anneliese Maier¹¹ nad jego poglądami w zakresie fizyki wiemy dzisiaj, że Buridan poprzez teorię „impetu“ (*impetus*) wywarł głęboki wpływ na kształtowanie się myśli przyrodniczej i że jego właśnie poglądy były jednym z czynników istotnych w procesie narodzin nowożytnych nauk ścisłych. Równocześnie wydaje się, że analogiczny — choć całkowicie niemal dotychczas nie zbadany — był jego wpływ w zakresie nauk społecznych.

E. Faral w opublikowanym w 1946 r. artykule¹² notuje 33 rękopiśmienne przekazy komentarza Buridana do *Etyki*; tekstów tych znam obecnie znacznie więcej; wystarczy stwierdzić, że mamy w Pradze 2, w Erfurcie 5, w Lipsku 3, a w Krakowie aż 8 przekazów tego komentarza, który wywarł zdecydowany wpływ na ujmowanie *Etyki* Arystotelesa w całej Europie środkowej (do czego niebawem wrócimy). Odmienne natomiast były losy komentarza Buridana do *Polityki*; nie zachował się ani jeden rękopiśmienny przekaz tego komentarza, aczkolwiek wydaje się, że niektóre jego kwestie w anonimowej postaci zacho-

¹¹ A. Maier, *Die Impetustheorie der Scholastik*. Wien 1940. W świetle ostatnich, nie publikowanych wyników badań dra J. B. Korolca nad komentarzem Jana Buridana do *Etyki* wydaje się, że autor ten z pełną świadomością odciął się od dawniejszego stanowiska *viae antiquae* (Tomasz z Akwinu, Albert Wielki), która eksponowała zagadnienie dobra, a zatem i normy moralnej na czoło problematyki etycznej. Dla Buridana natomiast centralnym problemem nauk praktycznych jest sprawa ludzkiego szczęścia. Według niego wspólnym przedmiotem nauk moralnych i społecznych jest *homo felicitabilis*, przy czym etyka ujmuje człowieka dążącego do szczęścia jedynie w sposób ogólny, niezależnie od jakiegoś określonego sposobu życia, podczas gdy polityka zajmuje się szczęściem człowieka w społeczeństwie. Niemniej etyka w tym ujęciu wykracza poza ramy izolowanej jednostki, gdyż wszelkie cnoty i odpowiadające im czyny dotyczą zawsze innych ludzi — występują w kontekście społecznym. Takie ujęcie sprawy stanowi drugą cechę różniącą etykę Buridana od dawniejszego kierunku, który za przedmiot etyki uważał izolowaną jednostkę. W tym świetle stanowisko Buridana nosi wyraźnie humanistyczny charakter.

¹² E. Faral, *Jean Buridan. Notes sur les manuscrits, les éditions et le contenu de ses ouvrages*. „Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age”, R. 21, 1946, ss. 1—53.

wane są w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Sztokholmie i w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹³. Dzieło to jednak — podobnie jak *Etyka* Buridana — zachowało się w kilku (nieдоступnych w Polsce) edycjach inkunabułowych: istnieją aż cztery paryskie z lat 1482—1530 oraz oksfordzka z 1640 r., co świadczy o znacznie większym zainteresowaniu komentarzem Buridana niż np. komentarzem Alberta Wielkiego do *Polityki*, który doczekał się wydania dopiero w 1651 r. w Lyonie.

Odmienny sposób interpretacji występuje w komentarzach Waltera Burleigha, najpopularniejszego po Buridanie autora w XIV w. Nie używa on formy kwestii, lecz formę komentarza bieżącego, w którym stosuje bardzo daleko posuniętą partycję tekstu: *dividendo librum in libros partiales et quemlibet librum in tractatus et tractatus in capitula et capitula in partes et partes in particulas, secundum diversitatem*. Warto również zauważyć, że w dedykacji swego komentarza do *Polityki* autorowi *Philobiblonu*, biskupowi Ryszardowi Aungerville'owi z Bury, Burleigh tłumaczy się z tego, iż nie zna greki. Oba komentarze Burleigha: wydany — do *Etyki* i nie wydany — do *Polityki* cieszyły się dużą popularnością i miały poważny wpływ na twórczość anonimową w XV w.

Obok przytoczonych już autorów wymienić przynajmniej wypada pozostałych wybitniejszych komentatorów *Etyki* w XIV w., byli to mianowicie: Guido Vernani z Rimini, Guido Terreni z Perpignan, Peter de Corueheda, Ulryk z Wiednia — o których informują Grabmann i Pelzer; Ryszard z Chillington, na którego zwrócił pierwszy uwagę (rękopisy z Wiednia i Erfurtu) ks. K. Michalski¹⁴; i wreszcie Geraldus Odonis, którego ogromny komentarz w formie kwestii został dwukrotnie wydany w edycjach inkunabułowych.

Pod koniec XIV w. zaczyna pojawiać się pewien nowy styl komentarza, polegający na dążeniu do jego skracania, a właściwie — tylko do wyrażania własnymi słowami w sposób przejrzysty treści zawartej w trudno zrozumiałych trzynastowiecznych przekładach. Tendencję taką wyraża przytoczony powyżej Henryk z Oyty, profesor w Pradze, Paryżu i Wiedniu, bezpośredni mistrz pierwszego pokolenia profesorów krakowskich, który swoje komentarze nazywa *Translationes*.

4. WIEK XV

Ten sam styl w początkach XV w. reprezentuje wspomniany już dominikanin wrocławski Jan Frankenstein¹⁵, nazywając swoje przejrzyste streszczenia wszystkich trzech dzieł filozofii praktycznej Arystotelesa — wraz z wtrąconymi cytatami z komentarzy Idziego Rzymianina i Tomasza z Akwinu — *Auctoritates*, oraz drugi dominikanin, tomista niemiecki Jan Krosbein, który swoje prace z kolei zwie *Abbreviationes*. Podobne teksty występują w kilku rękopisach anonimowych z początku XV w. (Monachium, Weimar, Rzym, Wrocław)¹⁶.

¹³ Sztokholm, Biblioteka Królewska, Ms Kod V a 2; Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Zbiór Milicha 70 9555, fol. 216—341.

¹⁴ Zob.: M. Grabmann, *Der lateinische Averroismus des XIII Jahrhunderts. Mitteilungen aus ungedruckten Ethikkommentaren*. „Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften”, 1931, t. 2; A. Pelzer, „Revue Néoscholastique de Philosophie”, 1931; K. Michalski, *Le problème de la volonté à Oxford et à Paris*. „Studia Philosophica”, Leopoli 1937, s. 249.

¹⁵ Zob.: P. Czartoryski, *Quelques éléments nouveaux* [...].

¹⁶ Zob.: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja* [...]. Aneks I, 2, poz. 40, 50, 55, 58.

Równocześnie tworzy się typ komentarza o zasięgu lokalnym, wypracowany na uniwersytetach Europy środkowej. Należą tu komentarze praskich profesorów: Piotra Wartenberga (*Etyka*) i Konrada z Wormacji (*Ekonomika*) z końca XIV w., zachowane we wrocławskim kodeksie Jana z Kluczborka, profesora Uniwersytetu Krakowskiego; komentarz do *Etyki* Jana Arzena, zachowany w Bibliotece Jagiellońskiej oraz komentarz Piotra de Mladyenowicz (Praga, 1445 r.). W Lipsku zanotować trzeba komentarz do *Etyki* niejakiego Crantza, w Krakowie natomiast — wybitne prace Pawła z Worczyna (*compendium* całej filozofii praktycznej z lat 1414—1416 oraz obszernie kwestie do *Etyki* z 1424 r.), a także komentarz do *Polityki* Wawrzyńca z Raciborza, będący w dużej mierze przeróbką poprzednio wymienionej pracy Pawła z Worczyna (1433 r.). Na Zachodzie komentarz do *Etyki* opracowuje Piotr Tartaretus, a wreszcie pod koniec stulecia pojawiają się w edycjach kolońskich obszernie kwestie Jana Versora do wszystkich trzech ksiąg filozofii praktycznej, które wywarły poważny wpływ na Kraków¹⁷.

Na tym zamknąć można krótki przegląd „scholastycznej“ recepcji filozofii praktycznej, podkreślając tylko ponownie w aspekcie całości zjawiska — cytowane poprzednio wyrywkowo przy nazwiskach poszczególnych autorów edycje inkunabułowe i dodając do nich jeszcze inne ciekawe inkunabuły, jak np. nie rozpoznane dotychczas, a wydane przez Klaudiusza Felixa w Paryżu (lata 1496—1500) obszernie kwestie do *Etyki ad mentem* nauczyciela Tomasza z Akwinu — Marcina Magistri oraz Jana Buridana. A jednocześnie należy zwrócić uwagę na występującą równolegle humanistyczną recepcję filozofii praktycznej.

5. RECEPCJA HUMANISTYCZNA

Mianem renesansowych określa się komentarze, które powstały w oparciu o przekłady Leonarda Bruniego (Aretina), dokonane w 1418 r., a wydane w Strasbourgu ok. 1469 r., względnie o teksty późniejszego tłumacza humanistycznego, Jana Argyropylosa, wydane ok. 1480 r. we Florencji. Warto zauważyć, że jeszcze przed wydaniem obydwu te przekłady krążyły w licznych odpisach, głównie po terytorium Włoch, Hiszpanii i Francji, a z rzadka tylko w Anglii i w Niemczech. Wschodnią granicę ich występowania określa jeden rękopis tłumaczenia Aretina w Lipsku i jeden kodeks z przekładem Argyropylosa we Wrocławiu, tak że bezpośrednich dowodów ich znajomości na ziemiach Polski nie posiadamy.

Już sam Aretino opracował komentarz do *Ekonomiki* i dziełko moralne (*Isagogicon moralis disciplinae*) zidentyfikowane przez D. Gromską¹⁵ jako wstęp do studium *Etyki* — wbrew poglądom dawniejszym. *Isagogicon* z kolei komentował nasz Jan ze Stobnicy (szkotysta) w początkach XVI w. (1511). Z innych komentatorów renesansowych wymienić należy bodaj na pierwszym miejscu Donata Acciaiuolego — ostatniego wybitnego przedstawiciela arystotelizmu we Florencji. Jego komentarz do Po-

¹⁷ Zob.: J. Rebeta, *Paweł z Worczyna — ogólna charakterystyka życia i twórczości*. „Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średnio-wiecznej”, 1963, t. 3.

¹⁸ Zob.: D. Gromska, *Leonarda Aretina „Isagogicon disciplinae moralis” a „Etyka eudemejska”*. W zbiorze prac: *Księga pamiątkowa ku czci K. Ajdukiewicza*. Warszawa 1963 i nadbitka.

lityki — wydany dopiero w 1566 r. — zawiera, według Grabmanna, zestawienie platońskiej i arystotelesowskiej nauki o państwie, z przytoczeniem zarazem opinii Tomasza i Waltera Burleigha.

Cytowanie tego ostatniego autora nie dziwi, skoro zważymy, że pod względem formalnym Acciaiuoli zastosował metodę Burleigha, dzieląc tekst na *capitula, partes et particulae*¹⁹. Musiał znać komentarz Burleigha zatem w rękopisie, nie był on bowiem wydany drukiem. Podobnie włoski dominikanin, Ludwik Valentina z Ferrary, w swoim opublikowanym w 1492 r. komentarzu do przekładu *Polityki* Aretina czerpie z komentarza Tomasza z Akwinu. Widzimy przeto, że i humaniści — mimo wyższości stylu i języka — nie potrafili zerwać z dawną, wypracowaną w wiekach średnich interpretacją arystotelesowskiej filozofii praktycznej²⁰. Dzieła ich z tego zakresu zresztą nie doczekały się do tej pory głębszych opracowań, by wymienić tylko komentarz do *Etyki* tak ważnego dla rozwoju nauki nowożytnej Fabra Stapulensis (Lefèvre d'Étaples) czy pozostający we florenckim rękopisie komentarz do *Polityki* Wilhelma Becchiusa.

Przedstawiony dotychczas przegląd średniowiecznych i renesansowych komentarzy łacińskich nie wyczerpuje jednak całego zasięgu wpływu filozofii praktycznej Arystotelesa w interesującym nas okresie. Uwzględnić należy bowiem również bardzo poważną twórczość w językach rodzimych, która niemal przez cały czas towarzyszyła komentarzom łacińskim.

6. KOMENTARZE W JĘZYKACH RODZIMYCH

Już w drugiej połowie XIII w., a zatem niemal współcześnie Albertowi Wielkiemu i Tomaszowi z Akwinu, Florentyńczyk Tadeusz di Alderotto tłumaczy na język włoski tzw. *Summa Alexandrinorum* — przytoczone na początku artykułu streszczenie dokonane przez uczonych aleksandryjskich, a przełożone na łacinę z języka arabskiego przez Hermana Alemannusa. W tym samym czasie Brunetto Latini opracowuje pierwszy w języku nowożytnym komentarz do *Etyki* — po włosku oraz po francusku traktat *Le livre du trésor*, zawierający bogatą problematykę zaczerpniętą z *Polityki* Arystotelesa, a przeznaczony dla szerokiego kręgu czytelników.

Na wiek XIV przypadają francuskie tłumaczenia i komentarze jednego z najwybitniejszych myślicieli tego czasu, wymienionego już poprzednio Mikołaja Oresme. Pracował on na wyraźne zamówienie Karola V, a zachowana w tej sprawie korespondencja świadczy, że dzieła Arystotelesa były królowi „bardzo potrzebne” — *très nécessaires* — do dobrego sprawowania rządów. We Francji teksty Oresmiusza (zm. w 1382 r.) przerabiał współczesny mu Wawrzyniec de Premierfait. W Hiszpanii pojawiają się w XV w. dwa przykłady *Etyki*. Pierwszy z nich — pióra Karola ks. Viany — oparty był na renesansowym przekładzie Aretina; rękopis w British Museum nosi datę 1458 r., tekst wydany był jednak w 1509 r. Drugi przekład — Bachillera de la Torre — wydany został w Saragossie w 1492 r. Wreszcie, w rękopisach niemieckich z drugiej połowy XV w. (począwszy od 1436 r.) napotykamy liczne

¹⁹ Por.: D. Acciaiuoli, *In Aristotelis libros octo Politicorum commentarii*. Venetiis 1566.

²⁰ Zob.: P. Czartoryski, *Wczesna recepcja [...]*, s. 25.

fragmenty przekładów wszystkich trzech dzieł filozofii praktycznej; przekłady te²¹ wymagałyby bliższego zbadania, skoro w literaturze arystotelesowskiej nie znalazłem o nich dotychczas wzmianki (jako pierwszy wymienia się przekład Jenischa z 1791 r.).

*

Na zakończenie należy dodać parę uwag natury ogólnej.

Analiza treściowa omawianych źródeł nie była zadaniem artykułu — a zresztą sprawa ta, wobec przedstawionego stanu badań, nie jest na razie możliwa. Należy natomiast zwrócić uwagę na problematykę, która już obecnie — w świetle poszukiwań rękopiśmiennych w większości bibliotek europejskich — nabiera szczególnego znaczenia, a która, jak dotychczas, uchodziła, jak się zdaje, uwagi badaczy. Chodzi mianowicie o „rozwarstwienie“ chronologiczne i geograficzne poszczególnych tekstów, o ich rozpowszechnienie w poszczególnych środowiskach i okresach.

Niektóre komentarze o dużym ciężarze gatunkowym nie wychodzą w ogóle poza środowisko, w którym powstały (np. komentarz do *Polityki* Piotra z Alwernii). Inne — może z przyczyn obiektywnych (np. komentarz do *Polityki* Buridana — znikają całkowicie w postaci rękopiśmiennej, by pojawić się dopiero w wersji inkunabułowej. Dzieła autorów cieszących się wielkim autorytetem docierają tylko do pewnych środowisk, a w innych są całkowicie nieznane (tak np. komentarz do *Polityki* Alberta Wielkiego znany jest na terytorium Europy środkowej tylko w Krakowie, a Tomasz — tylko w Lipsku). Pewne teksty wreszcie zyskują olbrzymią popularność (komentarze Burleigha do *Etyki* i *Polityki*, komentarz Buridana do *Etyki* w końcu XIV w. i w XV w.), ale tylko w pewnych okresach. Nazywam to wszystko zjawiskiem „barier“ w rozprzestrzenianiu się tekstów; dobra znajomość tego zjawiska jest nieodzowna dla zrozumienia kultury umysłowej badanego środowiska.

Obserwujemy szczególnie nasilenie zainteresowań filozofią praktyczną w określonych środowiskach i okresach. Przykładem służy przede wszystkim zespół czterech uniwersytetów Europy środkowej (Praga—Erfurt—Kraków—Lipsk wraz z leżącymi na łączącym je szlaku zbiorami wrocławskimi), gdzie zachowało się łącznie około 120 kodeksów dotyczących filozofii praktycznej; podobnego nasilenia zainteresowań tą dziedziną nie obserwujemy nigdzie indziej w Europie! Uwagę zwraca przede wszystkim Erfurt, skąd, jak się zdaje, jeszcze przed powstaniem uniwersytetu (2 połowa XIV w.) rozchodzą się kodeksy na zachód. Napotykamy je w Anglii, Danii, Bawarii itd.

Dalej, należy zwrócić uwagę na pewną równoległość w czasie, a nie — sukcesywność zjawisk. Tak jak przekłady na języki nowożytne nie są objawem humanizmu — bo pojawiają się w krajach romańskich o wyżej rozwiniętej kulturze literackiej już w XIII w., podobnie interpretacja renesansowa oparta na nowych przekładach — zdaje się być raczej sprawą językową, filologiczną niż kwestią o zasadniczym znaczeniu filozoficznym. W samych Włoszech, czego dowodzą niezliczone zasoby takich bibliotek jak Laurencjana we Florencji czy Marcjana w Wenecji, obie wersje dzieł Stagiryty „bytuja“ — że tak powiem — obok siebie; autorzy komentarzy renesansowych czerpią, jak widzieliśmy, z dzieł swych scho-

²¹ Zob.: *Ibidem*, ss. 16—17.

lastycznych poprzedników, a wydawcy równie starannie publikują dawne i nowe teksty. Sprawa ta jest szczególnie istotna w odniesieniu do prób interpretacji krakowskiej filozofii praktycznej, która w tym świetle zdaje się dotrzymywać kroku reszcie Europy.

Wreszcie, i to należy podkreślić z naciskiem, dopiero w miarę pełne zestawienie nie tylko autorów, lecz i całego bogactwa zachowanych rękopisów i tekstów anonimowych — wraz z analizą ich treści — może istotnie posłużyć poznaniu zarówno dziejów filozofii praktycznej, jak i, przede wszystkim, dziejów europejskiej kultury umysłowej w zakresie myśli moralnej, politycznej, społecznej i gospodarczej. Przecież większość poglądów i stanowisk, które przejawiają się w podstawowych w tych dziedzinach dziełach — że zacytuję tylko Dantego, Marsyliusza z Padwy czy Antonina z Florencji — wypracowana została w ten czy inny sposób w murach średniowiecznych uniwersytetów. Co więcej, dopiero dobre poznanie tej spuścizny może dostarczyć pełnego materiału zarówno do głębszego zrozumienia kształtowania się procesów dziejowych — w powiązaniu z kulturą umysłową — jak również do właściwej oceny genezy nowożytnej myśli społecznej, której zapoznane dotychczas źródła wypływały w sposób ciągły z dorobku poprzednich stuleci.

КОММЕНТАРИИ К ПРАКТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ АРИСТОТЕЛЯ В ЕВРОПЕ XIII—XV ВВ.

Автор работает над составлением списка комментариев к *Этике*, *Политике* и *Экономике* Аристотеля в соответствии с программой исследований, координируемых Комиссией по комментариям к сочинениям Аристотеля при Международном обществе по исследованию средневековой философии (Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale). Статья написана на основании доклада, состоявшегося в апреле 1964 года в Кракове. С этого времени объем исследований значительно расширился, но главные концепции в основном не изменились.

В статье освещаются важнейшие комментарии XIII, XIV, XV века к средневековым латинским текстам сочинений Аристотеля, латинские комментарии гуманистов XV в., а также переводы и комментарии XIII—XV вв., написанные на итальянском, французском, испанском и немецком языках. В конце статьи автор высказывает свои замечания и наблюдения, касающиеся распределения текстов во времени и пространстве.

COMMENTAIRES SUR LA PHILOSOPHIE PRATIQUE D'ARISTOTE EN EUROPE DU XIIIe AU XVe SIÈCLES

L'auteur est en train de préparer un *Répertoire* de commentaires sur l'*Éthique*, la *Politique* et l'*Économie* d'Aristote. Ces travaux entrent dans les plans de recherche de la Commission des commentaires d'Aristote de la Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. L'article présent est basé sur une conférence donné à Cracovie au mois d'avril 1964; depuis ce temps-là l'auteur a recueilli une grande collection de données sur les manuscrits, mais les idées principales présentées ici n'ont pas subi de modifications essentielles.

L'article présente une vue d'ensemble des commentaires latins du XIIIe, du XIVe et du XVe siècles, basés sur les traductions médiévales des textes d'Aristote ainsi que sur les commentaires du XVe siècle, basés sur les traductions nouvelles des humanistes latins. Un paragraphe est consacré aux traductions et aux commentaires en langues modernes du XIIIe au XVe siècles (italien, français, espagnol et allemand). Quelques remarques sur la diffusion des textes dans le temps et l'espace terminent cet aperçu préliminaire sur le grand problème de l'aristotélisme lié inséparablement aux origines de la pensée morale, sociale et politique européenne.